

Окрім зазначених об'єктів, як данина світлої пам'яті по загиблих війнах-земляках, партизанах, підпільниках, бійцях-визволителях, жертвах голодомору 1932-1933 рр., в населених пунктах району спорудженоobelisks, скульптурні композиції, меморіальні комплекси, стела, братські могили -всього нараховується 45 пам'ятників. 9 березня 2004 р. біля районного Будинку культури відкрито пам'ятник-погруддя Т.Г. Шевченку. Пам'ятник Т.Г. Шевченку встановлено також в с. Долинівці. На будівлі вокзалу залізничної станції Гайворон встановлено меморіальні дошки письменникам-демократам, етнографам і громадським діячам А. Свидницькому та С. Руданському, які у 50-х роках ХІХ ст. перебували у с. Струньковому (центральна частина Гайворона).

Гайворонським районним центром зайнятості, Гайворонським відділом культури, туризму та культурної спадщини райдержадміністрації спільно з головами сільських та селищних рад проводиться робота із залучення різних верств населення щодо надання послуг у різних сферах туристичної діяльності. Створюються умови для легального та ефективного функціонування садиб, бізнес-туризму, паломництва, мисливства, рибальства, тобто того, що може перетворитись на основний вид діяльності для членів особистого селянського господарства, як форми самозайнятості.

Завдяки діючій вузькоколійці та унікальному паровозу ГР-280 є можливість надавати туристичні послуги на залізничному транспорті.

ЛИМАННИЙ ТИП УЗБЕРЕЖЖА ЧОРНОГО МОРЯ ЯК КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ

Шуйський Ю.Д.

доктор географічних наук, професор

завідувач кафедри фізичної географії та природокористування

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова,

E-mail: pnyshce_oni@ukg. nei

Тип лиманного узбережжя як класичний зразок вміщено в Атласи вчителя та в шкільні атласи всіх років видання. Тут головним елементом виступають лимани (від грецьк. *Хицц* - затока, гавань, бухта), які завжди викликали

краєзнавчо-туристичний інтерес. Саме узбережжя заселялося з античних і більш ранніх часів народами іранської та індо-європейської належності. У зв'язку із природними змінами клімату та водного балансу Чорного та Азовського морів Причорноморська низовина періодично зазнавала аридизацію або гумідизацію в різні часи, відчувала значні коливання рівня моря та зрушення берегової лінії. Це призводило до виникнення цікавих незвичних пам'яток природи та об'єктів культури різних народів. Тому туристичне значення цієї місцевості визначається як природничою, так і суспільно-історичною привабливістю.

Степ, який примикає до Тилігульського лиману, зберігає сліди народів догрецької епохи, головним чином скіфів, сарматів, кіммерійців, кримчаків. Вони залишили кургани, в яких збереглися предмети побуту, прикраси, зброя, залишки зерна, риби, хатніх тварин. Все це дозволяє досліджувати не тільки історико-побутову спадщину приузбережної території, але й фізико-географічну ситуацію часів У-ІІ тисячоліть до народження Христа. За допомогою кількох методів визначення (кисневий, радіовуглецевий, палінологічний та ін.), побутові залишки можуть дати інформацію про життя людей і природу того часу.

Протягом античних часів тут оселялися давні греки. Вони заснували міста-держави (грецьк. - *лсоксн*), і серед них - Ольвія, що в Дніпро-Бузькому лимані. Відомою є давня Істрія, Одессос, дрібні поселення майже на всіх гирлах при виході з сучасних лиманів. Ці поселення правили за торгові пункти і склади товарів з різних куточків Причорномор'я.

Зміни клімату призвели до підсилення гумідності протягом перших століть нової ери, що спрямувало на Причорноморську низовину кочівників-скотарів, по-перше - переважно гетів, аланів та булгар протягом ІV-VI ст. В подальшому почав формуватися сучасний клімат із ознаками сильної аридизації. Місцеве населення сильно скоротилося, а узбережна територія перетворилася на посушливі степи, з кочовим дуже рідким населенням. Навіть виносливі мешканці Київської Русі не наважувалися тут проживати безперервно, арабські

мандрівники називали слов'ян «люди лісу». Напівпустельні степи для них були вкрай несприятливі: давали про себе знати відсутність палива, води, нестерпна спека, недосить харчів для тварин, загроза з боку варварських народів. Тільки навесні на північну частину степу на короткий час приходили т.з. «уходники», які добували мед, трави, ягоди. Але вони не йшли в прибережну частину степу, де не було води, палива і загрожували іновірні чужинці.

Після руйнації Константинополя хрестоносцями, в XIII віці узбережжя почали колонізувати латиняни - генуезьці, флорентійці, венеціанці. Вони будували невеликі поселення, переважно факторії та торгові центри на берегах моря, відкритих лиманів та річок. Місцеві кочівники, головним чином татари, поводити себе мирно по відношенню до прибульців, а ті не чинили напруженості, бо їм було вигідно торгувати. Кочові люди отримували зброю, тканини, прикраси, домашній крам тощо, а збували шкіри, вовну, мед, сіль з лиманів, невеликих та виносливих коней і т.і.

Після турецької навали в 60-ті роки XV століття формується певний антропогенний вплив на степові ландшафти. Це призвело до того, що латинські колоністи кинули чорноморське узбережжя після майже 250 років перебування. Були турецькі спроби організувати сільське господарство, в тому числі тваринництво, але невдало. Майже не було спроб організувати морське господарство, побудувати нові морські порти, військові бази. Залишились татари, які користувалися Євпаторією, Судаком, Феодосією, створили собі нову столицю Очаків. Дуже швидко, вже на початку XVI століття, в причорноморських степах турки розселили кілька десятків тисяч ногайців, які були одновірцями з ними. А наприкінці XVI століття почали формуватися чотири ногайські орди: Буджацька, Одісанська, Мала Тартарія та Ногайська Тартарія. Прибережний степ став настільки спекотним, що, навіть, великі річки стали втрачати більше половини води. Раніше повноводні Тилигул, Когільник, Хаджідер, Куяльник та інші почали пересихати протягом до 2-5 місяців на рік. А Ногайська Тартарія на деяких картах позначалася як «Desertum Asoviense» - Приазовська пустеля. В таких умовах навіть турки не змогли засвоювати

пустелю і напівпустелю, вони тут поселили до 60 тисяч ногайців, більш звичних до спеки кочовиків. Вже навіть з другої половини XVIII століття збереглися записи російських військових, які просили владу прислати більше армійських будівельників, бо нестерпна спека і теплові удари виводять з ладу до 5000 саперів за місяць на будівництві Одеського порту і фортеці Кінбурн.

Степ, який примикає до Тилігульського лиману, зберігає сліди народів догрецької епохи, головним чином скіфів, сарматів, кіммерійців. Вони залишили кургани, в яких збереглися предмети побуту, прикраси, зброя, залишки зерна, риби, хатніх тварин. Деякі кургани унікальні, скажемо так, що в них культурний шар є безперервним. В деяких знайдено найповніший комплект зброї. Є й такі, які ще жодного разу не були розкриті.

Поряд із історико-краєзнавчим інтересом околиці Тилігульського лиману і лиманного узбережжя в цілому мають і природно-краєзнавчий інтерес.

Перш за все природна цінність цієї території обумовлена наявністю тут Тилігульського регіонального ландшафтного парку. В його складі найбільшою біологічною та географічною цінністю є Каїрівський ботанічний заказник та Ажвално-прибережний гирловий ландшафтний комплекс. Каїрівський сектор важливий тим, що тут склався мінімальний антропогенний вплив. Це сприяло збереженню значного ботанічного різноманіття, незвичного ландшафту для створення кублів і виведення пташенят, а головне - збереженню природної системи лиману (Тилігульського). Найбільше різноманіття локалізувалось на схилах лиману та на контакті між р.Тилігул та лиманом.

З півночі на південь розташовано кілька фізико-географічних місцевостей:

а) Між селищами Сахарово та Волково, на крайній півночі лиману розташовані типові водно-болотні угіддя. Кілька лісосмуг. Пасовища. Місцевість з мулястою поверхнею, типова вітрова присуха, буває, вкривається водою. Вона типова гирлова р.Тилігул з нестійким гідрологічним режимом та водолюбивою рослинністю, майже суцільним покриттям асоціації тростини.

б) Волковський півострів вдається у вершину лиману. Падає до лиману невисоким та крутим схилом, який обрамляється піщаним пляжем, шириною

від 20 до 80 м. Він тягеться на 1,5 м на південь. Уздовж лиману смуга, шириною до 300 м, що несе на собі пасовища та чагарники. Де-не-де невеликі яри та вибоїни.

в) Між Волковим та Петрівкою з'являються високі берегові урвища, терасовані зсувними процесами та перервані активними ярами. Поверхня рельєфу вкрита рідким чагарником та травостоєм, подекуди зустрічаються окремі дерева. Зустрічаються випаси. Підсхилок кліфів окантований піщано-чурупковими пляжами, місцями - чисто піщаними.

г) Каїрівська місцевість між сс. Петрівка та Калинівка визначається різноманіттям ландшафтів: берегових плато та схилів, гирла Балаю, піщаних кіс та пляжів, вітрових і нагонних присух, активних ярів. Тут розташувався ботанічний заказник. Річкова долина вкрита чагарниками та деревами, вододіли - густим травостоєм під чорноземами південними. Присухи багаті бентосною фауною та флорою. Південна частина коси Стрілка є зоною санітарно-захисних земель.

д) Південніше Калинівки розташований найбільший на лиманних берегах зсув, довжиною майже 3000 м. Кліфи зазнають сильного ерозійно-денудаційного впливу. Абразійний процес сильно активізується під час здійснення рівня ври в лимані, навіть на 20-40 см. Уздовж берегів, упритул до Мар'янівки, поформувався піщаний пляж та неширокі акумулятивні тераси довжиною до 1100 м. В сумі їх площа складає 14,2 га. Мар'янівський виступ розташований в рекреаційній санітарній зоні, це район особливо суворої охорони довкілля. Площа випасів з великим проективним вкриттям трави дорівнює майже 30 га. На зсувних терасах розвинутий унікальний прибережний природний комплекс, рівня фізико-географічної місцевості.

е) Між Мар'янівським виступом та Ранжевою косою територія ландшафтного парку виглядає як типовий прибережний ландшафт з активними ярами, що відкриваються в лиман, з невеликими береговими схилами, де розташовані насадження кущів та дерев, місцями - пасовище. Частина пасовища уздовж західного берегу довжиною 900 м продовжується суцільним

кліфом, довжиною 2600 м. Окрім абразійних зустрічаються акумулятивні форми, серед яких найбільшими є коси Ранжева та Піщана.

е) На ділянці Любопіль-Кошари Любопільський півострів висувається далеко в лиман (на 2,5 км) і відгороджує Любопільську затоку (довжина 4 км) від решти лиману. Довжина абразійного берега 7,3 км, особливо швидко відступає на півночі півострова. На його кінцівці розташована Піщана коса, одна з найвеликих. Південніше затоки до Кошар активні кліфи переходять до неактивних відмерлих, з широкою корінною терасою (до 700 м). Багато пасовищ.

ж) Аквально-прибережна глибоководна болотяна місцевість нижньої солончакової частини лиману. Західні схили високі, до 45-50 м, із зсувами, з комплексом терас в районі с. Кошари. Переважають крупні зсуви, вузькі дрібні пляжі, дрібні коси. Схили лиманної депресії тут щільно задерновані, вкриті чагарниками, є окремі дерева. Східні схили (між с. Ленінка та с. Коблеве), що тяжіють до піщаного пересипу, відлогі, повільні, невисокі (до 5-10 м), несильно почленовані ярами та балками. На протязі майже 1,5 км на північ від Коблево розташовані вузькі пляжі. Від цієї місцевості дуже сильно відрізняється Тилігульський пересип, що відділяє лиман від моря майже за всіма природними компонентами і походженням.